

УДК 37.013.3

Стражнікова І. В.*

ХАРАКТЕРИСТИКА ОПЕРАЦІЙНО-ДІЯЛЬНІСНОГО КОМПОНЕНТУ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито організацію практичної навчально-пізнавальної діяльності учнів з опанування змісту освіти, що має такі основні складові як принципи, методи, форми, засоби навчання. Історіографія операційно-діяльнісного компоненту розвитку теорії і практики навчання в західноукраїнському регіоні має спільні та особливі риси порівняно зі студіями про еволюцію теоретичних основ змісту освіти. Доведено, що сучасна історико-педагогічна наука істотно просунулася у вивченні операційно-діяльнісного компоненту процесу навчання Західного регіону України. Показано, що відносно високий ступінь осмислення процесуального компоненту розвитку дидактичного процесу загальноосвітніх закладів дисонує з істотними прогалинами у вивченні його еволюції у вищій школі.

Ключові слова: Західний регіон України, зміст освіти, операційно-діяльнісний компонент, продуктивність навчального процесу, принципи, методи, форми, засоби навчання, різноманітні навчальні заклади.

Одним із головних компонентів дидактичного процесу є операційно-діяльнісний, який також визначають як методичний, процесуальний. Він становить собою організацію практичної навчально-пізнавальної діяльності учнів з опанування змісту освіти та має такі основні складові, як принципи, методи, форми, засоби навчання. Його ефективність передусім залежить від характеру діалогічної взаємодії між учителем та учнем, тож він тісно взаємопов'язаний із контрольно-регулятивним компонентом навчання, що спрямований на з'ясування продуктивності всієї моделі навчального процесу та результативності дій її кожного складника.

Аналіз джерельної бази засвідчує, що в сучасних дослідженнях Західного регіону України найбільш ґрунтовно досліджено методичний компонент навчання наприкінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. у різноманітних загальноосвітніх закладах регіону, тоді як стосовно наступних періодів у вивченні цієї проблеми залишаються істотні прогалини. Аналіз наукового доробку з цієї проблеми показав, що з'ясування принципів, методів, форм, засобів навчання у загальноосвітніх закладах Буковини, Галичини, Закарпаття та певною мірою Волині у ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. будується передусім на основі вивчення тогочасних теоретико-дидактичних напрацювань учених і педагогів, різноманітної навчальної літератури (підручники, посібники тощо), законодавчо-нормативних актів владних і адміністративних структур, конспектів уроків учителів та учнів різних типів навчальних закладів тощо. Типовим й історично зумовленим є апелювання науковців до зарубіжних ідей і теорій, передусім реформаторської педагогіки, які справили значний вплив на розвиток дидактичних основ навчання в Західному регіоні України за вказаного періоду.

Окреслені й інші тенденції та явища знайшли відбиття в доробку про процесуальний компонент дошкільної освіти, якому приділено найменше уваги порівняно з іншими освітніми рівнями. Так, З. Нагачевська показала, що функціонування всіх типів українських дошкільних закладів Галичини наприкінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. будувалося на елементах педагогічних систем Ф. Фребеля, М. Монтесорі, О. Декролі, пристосованих до реалізації їх специфічних завдань. При цьому вони використовували своєрідні методи і форми роботи з дітьми, спрямовані на їхній фізичний і розумовий розвиток, формування у них елементів національної свідомості, християнської етики, працелюбства, організаційно-методичні основи діяльності дошкільних закладів, зокрема пов'язані з гігієною виховання й організацією харчування дітей, можливостями і способами використання зарубіжного досвіду тощо [8].

© Стражнікова І. В.

Цікавий і ґрунтовний аналіз методів і форм роботи дошкільних закладів Закарпаття у ХІХ – на початку ХХ ст. здійснила Г. Рего. Він подається під кутом його використання за сучасних умов. Дослідниця вважає, що методичній діяльності дошкільних закладів краю за темпами вдосконалення був притаманний висхідний характер, а за змістом – прикладний, спрямований на збагачення регіональної культури [11, с. 8-15].

При вивченні операційно-діяльнісного компоненту в дидактичному процесі загальноосвітніх закладів західноукраїнського регіону другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. спостерігаємо зміщення уваги науковців на з'ясування методів навчання та намагання їх систематизувати, класифікувати, пояснити їхню сутність й особливості застосування за тогочасних освітніх реалій. Меншою оригінальністю вони відзначаються при аналізі форм і засобів навчання, хоча також відстежують тенденції й особливості їх розвитку за різних періодів. При цьому в усіх випадках відчувається вплив сучасних напрацювань з теорії та практики навчання, які свідомо, а подекуди підсвідомо й не виправдано екстраполюються на дидактичні ситуації досліджуваних історичних періодів і регіонів.

На першочергову увагу заслуговує науковий доробок Т. Завгородньої у вигляді фундаментальної монографії «Теорія і практика навчання в Галичині (1919-1939 роки)», окремі положення якої знайшли поглиблене відображення в інших книжкових і статейних публікаціях ученої. Вона з'ясувала й розкрила суть принципів, що стали основою організації навчання – народності, регіоналізму, зв'язку з життям, «виховального навчання», гуманізації, психологізму, індивідуалізації та диференціації, природної зацікавленості, послідовності, систематичності, активності й самостійності, наочності й науковості. Через порівняння із принципами виховання було виявлено тотожність багатьох із них [4].

В означених ракурсах учена розкрила контраверсійність розуміння галицькими педагогами сутності дальтон-плану та досвід його застосування з урахуванням регіональних особливостей; визначила умови та особливості використання широкого спектру методів навчання в різних типах навчальних закладів (перехід від дедуктивних до індуктивних методів; дискусійний метод; т.зв. «начеркова метода» у вигляді елементів наочних, частково-пошукових, репродуктивних методів навчання; активізуючи і стимулюють; лабораторний тощо); схарактеризувала процес упровадження нових підходів до навчально-пізнавальної діяльності, що передбачали орієнтацію на психологічні особливості учнів; з'ясувала процес формування нової методики викладання на основі кореляції знань з різних предметів і суть дискусій з приводу вибору й застосування різних методів у навчальному процесі тощо [4, с. 140-151]. Відтак науковець схарактеризувала внутрішню структуру, тенденції розвитку та особливості використання різноманітних форм навчання (лекції (уроки), лабораторні роботи, екскурсії, дискусії, домашня робота, екзамени тощо) як одного з важливих шляхів підвищення ефективності педагогічного процесу. Доволі новаторським в історико-педагогічній науці виглядає комплексний аналіз засобів навчання, зокрема ілюстративних і технічних, адже доцільність використання у шкільній практиці навчального кіно та радіо виглядало доволі революційним для 30-х рр. ХХ ст. [4, с. 152-164]. Важливо відзначити, що Т. Завгородня не ідеалізує означені явища, а показує, що в розробці методів і форм навчання було багато помилок, при цьому нові продуктивні ідеї не завжди реалізовувалися на практиці.

Заслуговує на відзначення й дисертаційна робота О. Караманова, який показав вплив ідей реформаторської педагогіки на організацію навчально-виховного процесу в Галичині в першій половині ХХ ст. Зокрема науковець розкрив ефективність упровадження в альтернативних навчально-виховних закладах краю авторських методик «ескізів і завдань» (Я. Кристановський), «саморозвивальної роботи» (А. Гожинська-Вележинська), де праця була засобом досягнення навчальної мети [5, с. 40-65]. У роботі з'ясовуються позитивні та негативні результати впровадження зарубіжних методик у навчальний процес народних університетів, у проведення профорієнтаційної

роботи серед молоді та позакласної виховної роботи. Дослідник виявив, що польські педагоги активніше сприймали зарубіжні методичні інновації, аніж українські, які більше переймалися упровадженням національної ідеї в освітньо-педагогічну практику.

У такому ж ракурсі відзначимо роботу С. Вдович, яка здійснила порівняльний аналіз характеру організації навчально-виховного процесу, притаманного «авторитарній» та «гуманній» педагогічним системам Західної України кінця XIX – початку XX ст. Для першої були притаманні однорідність і зарегламентованість методів, форм, засобів навчання, авторитарність стосунків між учителями та учнями, які разом із батьками піддавалися покаранням. Їй протиставляється «гуманна педагогіка», яка «демократизувала» увесь процесуальний компонент змісту освіти через надання учителю права вибору методів, форм, засобів організації навчального процесу, налагодження діалогічних стосунків з дітьми, реалізації творчого потенціалу його учасників [1, с. 8-11].

Наявна історико-педагогічна література дозволяє стверджувати, що найгрунтовніше досліджено операційно-діяльнісний компонент початкової освіти, порівняно із середньою, професійною та іншими ланками й складниками освітньої системи. Щоправда, залишаються відмінності в рівні осмислення цієї проблеми стосовно окремих західноукраїнських регіонів.

Змістові характеристики науково-методичних засад навчального процесу в народних школах Буковини за вказаного періоду показані в доробку О. Пенішкевич [9; 10, с. 108-133]. Вона здійснила предметний огляд напрацювань знаних педагогів краю, зокрема М. Гаврищука і С. Канюка про принципи навчання та головні елементи уроку, С. Миропольського і О. Поповича - про методичні засади навчання дітей письма і читання, а також здійснила його критично-конструктивний аналіз з позицій сучасної дидактики. Здійснюючи комплексний аналіз методів, форм, прийомів, засобів, що використовувалися при викладанні окремих дисциплін (арифметика, природописна історія, співи, ручна праця, гімнастика тощо), учена розглядає їх через призму реалізації ідей та досвіду зарубіжної реформаторської і національної педагогіки.

За відсутності спеціальних комплексних студій гірше досліджено розвиток операційно-діялісного компоненту у змісті навчання в початковій освіті Волині та Закарпаття, тож наявна література доволі фрагментарно й поверхово відображає цю проблематику. З'ясовуючи її в контексті розвитку народних шкіл Волинської губернії, Т. Джаман лише вказала, які в них застосовувалися методи і форми навчання, властиві малокомплектним школам [3]. Цю рису відзначає і С. Бричок, який, акцентуючи на релігійній спрямованості навчально-виховного процесу в церковнопарафіяльних школах краю, у доволі спрощеному вигляді показав використання їхніми вчителями усього спектру методів, форм, засобів роботи з учнями (роз'яснення, привчання, заохочення, покарання, розповідь, бесіда, екскурсія тощо). Більший інтерес становить схарактеризований автором т. зв. звуковий метод навчання грамоти, складовими якого були такі способи, як синтетичний (з окремих звуків складали ціле слово), аналітичний (вивчалося ціле слово, а потім окремі звуки), аналітично-синтетичний тощо. Виявлення таких «родзинок» відображає колорит окремих дидактичних підходів та становить реальний внесок у нарощування знань про їхній розвиток, особливо в роботі малочисельних шкіл України [1].

Однак при цьому існує потреба глибшого вивчення операційно-діялісного компоненту навчання в закладах середньої освіти, який досліджений слабше, ніж у початковій школі. Зберігається тенденція, коли замість узагальнювального аналізу він фрагментарно розкривається у вигляді використання головних методів, форм, засобів викладання окремих дисциплін. Таким прикладом є праця І. Курляк, яка показала кардинальну зміну методики викладання рідної мови в українських гімназіях Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. До головних здобутків в опануванні математикою вчена віднесла запровадження наочно-графічної методики викладання;

удосконалення методичних підходів навчання рукописної історії, фізики, хімії, інших дисциплін [6; 7].

У схожому розрізі до висвітлення проблеми підійшла О. Пенішкевич, яка розкрила методичні особливості викладання окремих, зокрема мовних циклів навчальних дисциплін [10, с. 133-154]. Вона показала, що вільному спілкуванню учнів німецькою мовою під керівництвом учителя передувало вивчення граматики, а пояснення нових слів завжди супроводжувалося використанням наочності. Вивчення французької мови розпочиналося із засвоєння фонетики, читання і перекладу уривків, написання диктантів, заучування віршів і прозових уривків. Опанування обов'язкового курсу англійської мови цілком логічно розпочинали з елементарної граматики, вивчення правил побудови речень, перекладу текстів та їх читання. Вартісним і новаторським у доробку вченої вважаємо показ наступності в методиці викладання основних дисциплін у початковій та середній школі. Це досягалося завдяки реалізації принципів концентричності, системності, послідовності в навчанні: від простого до складного, від нижчого до вищого, від попереднього до наступного.

Активізація досліджень про методику викладання різних дисциплін у Західній Україні в історичній ретроспективі органічно вписується в сучасні теорії глобалізації як розширення і поглиблення знань про минуле на тлі паралельних процесів регіоналізації та полікультурності.

Одним із прикладів таких новаторських пошукувань, коли проблеми теорії та методики викладання певних дисциплін розглядаються в історичній ретроспективі та в регіональному ракурсі, є дисертація М. Титової про дидактичні основи вивчення української мови у шкільництві Галичини в другій половині XIX – першій третині XX ст. [12]. Однак з позиції теорії та практики навчання вона висвітлювалася фрагментарно, тож дослідниця цілком логічно підійшла до її осмислення шляхом з'ясування суспільних чинників, що спрямовували дидактичні пошуки педагогів і схарактеризувала процесуальний компонент вивчення і використання української мови в навчально-виховній, позакласній і позашкільній роботі.

Виходячи з аналізу різних джерельних матеріалів, зокрема доробку тогочасних мовознавців-дидактів, М. Титова визначила домінуючі принципи вивчення української мови; показала явище міжпредметної зінтегрованості (українська мова, література, історія, музика, малювання); схарактеризувала види і форми навчальної роботи на уроках (виразне читання, «тихе читання», читання напам'ять, дослідницька робота, ілюстрування, ін.). Вона виявила, що попри заклики до творчості в навчальній практиці домінували репродуктивні методи, які реалізовувалися у різних формах (відповіді на запитання за змістом твору, твори за заданим планом, перекази, переклади). Під впливом зарубіжного досвіду стали використовувати нові дидактичні матеріали у вигляді таблиць, репродукцій картин, ілюстрацій, текстів для аналізу, а також карток, коробочок, кубиків із запитаннями і вправами тощо. Взагалі вони розглядалися педагогами Галичини як цілеспрямований процес взаємодії учителя та учнів, унаслідок якого діти засвоювали і розвивали мовленнєві уміння та навички [12].

На початку XXI ст. посилилася увага науковців до вивчення процесуального компоненту змісту вищої педагогічної освіти, зокрема у вищих західноукраїнського регіону різних періодів. Науковий рівень таких публікацій дозволяє говорити про початок системного цілеспрямованого осмислення цієї проблематики.

Порівняно з розвитком операційно-діяльнісного компоненту організації навчально-пізнавальної діяльності в загальноосвітніх та професійно-педагогічних закладах, даний аспект у функціонуванні інших складових і напрямів системи освіти (професійна, жіноча, економічна, мистецька, релігійна, андрагогіка) досліджено гірше. Сказане стосується доробку про розвиток жіночої освіти Західного регіону України у XIX – 30-х рр. XX ст., де процесуальний компонент розкривається в різних тематичних ракурсах. В узагальнювальних роботах з цієї проблеми він з'ясовується фрагментарно: фактично не увиразнюються особливості практичної навчально-пізнавальної роботи в початкових, середніх, фахових жіночих школах, порівняно з відповідними типами

«мішаних», зокрема й чоловічих, загальноосвітніх та професійних закладів, хоча між ними існували істотні відмінності у змісті освіти.

Аналіз історико-педагогічних, мистецтвознавчих, історичних досліджень про розвиток мистецької освіти на західноукраїнських землях у XIX – 30-х рр. XX ст. показав, що лише окремі автори глибоко і предметно вивчали операційно-діяльнісний компонент процесу навчання. Заслуговує на увагу розкриття процесуально-операційного компоненту змісту шкільної музичної освіти на Волині наприкінці XIX – початку XX ст. Попри доволі поверхове з'ясування його виявів у навчально-виховному процесі загальноосвітніх та музично-професійних закладів, схарактеровано самотутні форми, прийоми, засоби навчання музики етнічних меншин краю – чехів (традиційні та позаінституційні форми навчання музики, музикування у шинках, хори при церквах, народні театри), євреїв, німців, системно проаналізовано їхній потенціал, що реалізовувався на приватнопозашкільному рівні. Такий підхід органічно відображає особливості методичного компоненту навчання музики в краї.

Таким чином, сучасна історико-педагогічна наука істотно просунулася у вивченні операційно-діялісного компоненту процесу навчання Західного регіону України, передусім у другій половині XIX – 30-х рр. XX ст. Порівняно з історіографічним періодом 90-х рр. XX ст. помітно посилилася увага до цієї проблематики на початку XXI ст., коли вона стала розглядатися більш предметно і глибоко. Спільність джерельної бази та теоретико-методологічних розробок у галузі дидактики, з одного боку, обумовили схожість підходів і характеристик до її вивчення в історичній ретроспективі. З іншого – зберігаються відмінності в рівні дослідження розвитку процесуального компонента навчання у регіонах (Буковина і Галичина досліджені краще, Волинь і Закарпаття – гірше) та стосовно окремих складових регіональних освітніх систем. Відносно високий ступінь осмислення процесуального компоненту розвитку дидактичного процесу загальноосвітніх закладів явно дисонує з істотними прогалинами у вивченні його еволюції у вищій школі. Нарощуванню знань у цьому напрямку сприяє активізація студій про методику викладання різних навчальних дисциплін і використання художньо-літературної та мистецької спадщини українських діячів, педагогів. Завдяки доробку окремих науковців розширюються уявлення про історичну ретроспективу розвитку процесуального компоненту педагогічної, а також жіночої, економічної, особливо музичної та художньої освіти. Саме тому наукові дослідження в цьому напрямку мають бути продовжені.

Література:

1. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. Б. Бричок. – Рівне, 2005. – 240 с.
2. Вдович С. М. Розвиток ідей гуманної педагогіки в Західній Україні (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С.М.Вдович. – К., 1998. – 16 с.
3. Джаман Т. В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII – XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. В. Джаман. – Тернопіль, 1999. – 19 с.
4. Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині (1919-1939 роки) : монографія / Тетяна Завгородня. – Івано-Франківськ, 2007. – 392 с.
5. Караманов О. В. Розвиток реформаторських ідей освіти і виховання у Східній Галичині в першій третині XX ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. В. Караманов. – Івано-Франківськ, 2004. – 235 с.
6. Курляк І. Є. Зміст освіти української середньої школи в історії галицьких класичних гімназій (1864-1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. Є. Курляк. – К., 1995. – 24 с.
7. Курляк І. Є. Українська гімназійна освіта в Галичині (1864-1918 рр.) : монографія / Ірина Євгенівна Курляк. – Львів, 1997. – 222 с.
8. Нагачевська З. І. Становлення і розвиток українського суспільного дошкільного виховання в Східній Галичині (1869-1939 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Зіновія Іванівна Нагачевська. – К., 1995. – 204 с.

9. Пенішкевич О. І. Зміст і методичне забезпечення шкільної освіти на Буковині (XVIII – початок XX століття): навч. посіб. / О. І. Пенішкевич. – Чернівці: ЧНУ імені Юрія Федьковича. – 2001. – 220 с.
10. Пенішкевич О. І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.) / О. І. Пенішкевич. – Чернівці: Рута, 2002. – 520 с.
11. Рего Г. І. Становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання в Закарпатті (1836-1918 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г. І. Рего. – Івано-Франківськ, 2006. – 19 с.
12. Титова М. Дидактичні основи вивчення української мови у шкільництві Галичини (друга половина XIX – перша третина XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Марія Титова. – Івано-Франківськ, 2007. – 230 с.

Стражникова І. В.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОПЕРАЦИОННО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО КОМПОНЕНТА ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статье раскрыто организацию практической учебно-познавательной деятельности учащихся по освоению содержания образования, которое имеет основные такие составляющие, как принципы, методы, формы, средства обучения. Историография операционно-деятельностного компонента развития теории и практики обучения в западном регионе имеет общие и особенные черты по сравнению со студиями об эволюции теоретических основ содержания образования. Доказано, что современная историко-педагогическая наука существенно продвинулась в изучении операционно-деятельностного компонента процесса обучения Западного региона Украины. Показано, что относительно высокая степень осмысления процессуального компонента развития дидактического процесса общеобразовательных учреждений диссонирует с существенными пробелами в изучении его эволюции в высшей школе.

Ключевые слова: Западный регион Украины, содержание образования, операционно-деятельностный компонент, производительность учебного процесса, принципы, методы, формы, средства обучения, разнотипные учебные заведения.

Strazhnikova I.V.

CHARACTERISTICS OF OPERATIVE AND ACTIVE COMPONENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN RESEARCH OF WESTERN REGION OF UKRAINE OF THE SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY

The organization of practical teaching and learning activities of students on the development of educational content is highlighted in the article. The main components of this process are the principles, methods, forms and training aids. The historiography of operative and active component of the theory and practice of education in the western region has the general and specific features in comparison with the studios of the evolution of the theoretical foundations of educational content. The historiography analysis generalizes non-diversified works. This analysis reflects the individual level, the elements and phenomena of educational process.

The study of scientific literature gives possibility for detailed understanding of the educational process in different types of schools in certain local levels. It is proved that the modern historical and pedagogical science has advanced significantly in the study of operative and active component of the learning process of the Western region of Ukraine.

It is shown that relatively high degree of understanding of procedural component of the educational process of educational institutions has a dissonant effect of significant gaps in the study of its evolution in high school.

Referred work proves feasibility of detailed study on the level of dissertation research methodology of teaching certain disciplines in different regions for the period.

The complex analysis gives grounds for real, not formal updating results of historical and educational research for usage in modern educational practice of Ukraine.

Keywords: Western region of Ukraine, educational content, operative and active component of the educational process, principles, methods, forms, training tools, heterogeneous schools.